

Na kraju bismo o ovom tematskom dvobroju »Poligrafa« mogli zaključiti: Kako je hermetizam vrlo kompleksan fenomen (i sam urednik u uvodnom dijelu ističe kako je i nekad i sad u interpretaciji toga fenomena bilo mnogo nesporazuma), to je svaki pokušaj da se o njemu podastre iscrpna i adekvatna informacija na neki način već unaprijed osuđen na kritike, koje će se prije svega odnositi na izbor aspekata koje prikazivač drži reprezentativnima za čitav fenomen. Svakom se, dakle, prikazivaču, pa onda i tumaču fenomena, ponajprije postavlja metodološki problem u svezi s izlaganjem pojedinih aspekata što čine taj složeni fenomen. I priređivaču ovog dvobroja časopisa »Poligrafi« to je vjerojatno bio najveći problem. S obzirom na tekstove što su objavljeni u ovom zborniku mislimo da je priređivač dobro obavio svoj posao, donoseći uistinu tekstove što su reprezentativni ili nezaobilazni kako što se tiče primarne tako i sekundarne literature. Ono što je pak najvećma za pohvalu jest činjenica da se jednom tako značajnom, a još uvijek nedovoljno poznatom segmentu duhovnog života renesanse (što je svakako ostavio traga u ukupnom duhovnom životu Europe) posvećuje čitav jedan broj časopisa, odnosno zbornik radova. I ti radovi i okrugli stol koji se spominje u zborniku, a koji je održan u Sloveniji 1993. (o kojem nemamo nikakve informacije) svjedoče o porastu interesa za jednu u Europi već prilično eksploatiranu, a u nas gotovo nedirnutu tematiku.

ERNA BANIĆ-PAJNIĆ

*Žarko Dadić, Herman Dalmatin, Školska knjiga, Zagreb, 1996.
211 str.*

Knjiga Žarka Dadića prva je monografija o Hermanu Dalmatinu koja je objavljena na tlu Hrvatske. Kako je Herman Dalmatin, uz Franu Petrića i Ruđera Boškovića, jedan od onih hrvatskih umnika čiji je znanstveni doprinos označio i prekretnicu općeg, svjetskog razvitka znanosti, to je izdavač »Školska knjiga« objavila ovu monografiju dvojezično, usporedno na hrvatskom i engleskom jeziku. Prijevod s hrvatskog na engleski jezik načinio je Janko Paravić.

Prirodnoznanstvenik, filozof i prevoditelj s arapskog na latinski jezik Herman Dalmatin rođen je oko 1110. godine u središnjoj Istri, gdje su u Hermanovo doba živjeli isključivo Hrvati, a hrvatski etnički prostor bio je uklopljen u zapadnoeuropsku kulturu i znanost. Istočni pak dio Istre u ono je doba pripadao Dalmaciji, pa otuda i njegovo prezime Dalmatin. Hermanov životni put, a osobito studijsko putovanje s Robertom od Kettona, Dadić je obradio u posebnom poglavlju *Herman Dalmatin, njegova domovina i život*.

Kako se Hermanov prirodnofilozofijski sustav ne može protumačiti i shvatiti bez poznavanja Platonove i Aristotelove prirodne filozofije, koje su bile uporište kasnijeg cjelokupnog europskog misaonog razvitka, to je autor u prvom poglavlju izložio *Platonovu i Aristotelovu prirodnu filozofiju*. Potom slijedi pet poglavlja u kojima je autor

Žarko Dadić iscrpno istražio vladajuće prirodnoznanstvene i filozofijske poglede, izdvojivši one koji su bitno utjecali na oblikovanje Hermanova svjetonazora i na njegov prevoditeljski odabir.

U doba bujanja arapske znanosti vladajuća prirodnoznanstvena i filozofijska gledišta oblikuju se prema preuzetim grčkim tekstovima ranosrednjovjekovne Europe, koja se prevode na arapski jezik, ali i prema indijskoj predaji i ponekim izvornim tumačenjima arapskih autora. Zato je Žarko Dadić osobitu pozornost posvetio Abu Ma'sharovu djelu *Introductionum in astronomicam*, kao primjeru prirodnofilozofijskog tumačenja astrologije i njenog promicanja u zasebno znanstveno područje, a na temelju spajanja indijskih astroloških shvaćanja s Aristotelovom prirodnom filozofijom. Stoga je to djelo i Herman Dalmatin odabrao za svoj prevoditeljski rad, pa ga je preveo (1140), pet godina nakon prijevoda Juana iz Seville (1135).

Žarko Dadić protumačio je i druga dva važna djela ranog srednjovjekovlja: Ptolomejevu *Planisferu* i *Almagest*. Planisfera je imala golemi odraz ne samo u doba arapske znanosti već i mnogo kasnije u astronomiji i izradbi astronomskih sprava, osobito astrolaba (stereografska projekcija nebeske sfere na ravninu). To djelo je također odabrao naš Herman Dalmatin, pa ga je preveo s arapskog na latinski jezik (1143). Dadić je naglasio da je taj Hermanov prijevod bio osobito važan stoga što su se temeljnim znanjima o astrolabu, njegovom konstrukcijom i uporabom bavili brojni europski učenjaci kasnog srednjovjekovlja.

U poglavljima *Dodiri zapadnoeuropske i arapske znanosti i Hermanov astrološki rad, prijevodi i preradbe astroloških djela* Dadić iznosi svoj stav o dvojama oko autorstva prijevoda Ptolomejeva *Almagesta*, te odgovara na pitanje je li Herman prevodio neke ulomke s arapskog na latinski jezik prije 1143. godine, s obzirom na to da je *Almagest* dobro poznavao i rabio pri pisanju svoga izvornog djela *O esencijama*.

U razdoblju od 1138. do 1140, dakle prije prevođenja Abu Ma'sharovog djela *Uvod u astronomiju* (1140) i Ptolomejeve *Planisfere* (1143), Herman je napisao i preveo tri djela astrološkog sadržaja, koja su kasnije utjecala na uspostavu njegova prirodnofilozofijskog sustava u djelu *O esencijama*. Tako je preveo šestu knjigu astronomije arapskog učenjaka židovskog porijekla Sahl ibn Bishra *Sextus astronomiae liber*, koja je poznata i pod naslovom *Prognostica* i *Fatidica* (1138).

Nešto kasnije nastao je Hermanov tekst koji nije ni prijevod, a ni izvorna rasprava, pod naslovom *Liber imbrium (Knjiga o kišama)*. Naime, ono je nastalo na temelju izvadaka iz arapskih i latinskih rasprava, sa sadržajima o predviđanju oborina (1140). Dadić je istražio koje je predloške Herman rabio za taj tekst. Otprilike u isto doba Herman je napisao još jedno astrološko djelo, pod naslovom *De indagazione cordis (O istraživanju srca)* ili *De occultis (O skrivitim stvarima)*, koje je preradba brojnih radova uglavnom arapskog podrijetla o prosuđivanju budućih događaja. Dadić je prikazao sadržaj sva tri dijela navedenog teksta, vrednujući ga prema autorima koje je Herman čitao.

U posebnoj poglavlju (*Hermanov rad na području astronomije*) Dadić je pokazao da se Hermanu može pripisati i autorstvo djela *De usu astrolabii*, koje je u dosadašnjoj literaturi (Burnett, Haskins) bilo dvojbeno. No, isto tako je u poglavlju u kojem se bavi tumačenjem matematičkog rada (*Hermanov rad na matematičkim problemima i nje-*

govo shvaćanje matematike) pokazao da se Hermanu ne može pripisati prijevod Euklidovih *Elementa*, već da se samo radi o mogućoj preradbi prijevoda Adelarda iz Batha, ali također izlaže i dvojbu oko Hermanova rada na preradbi Adelardova prijevoda al-Kwārizmijevih astronomskih tablica.

U središnjih pet poglavlja svoje monografije Dadić je protumačio Hermanova prirodnofilozofijska i znanstvena gledišta izložena u njegovu izvornom djelu *O esencijama* te je pokazao da »...Herman izranja kao pripadnik posljednjeg naraštaja znanstvenika koje još uvijek nadahnjuje zapadnoeuropska tradicija i istodobno kao prvi zapadnoeuropski autor koji svoj prirodnofilozofski i prirodnoznanstveni sustav izgrađuje na arapskoj tradiciji«. (str. 160) No, što je još važnije, Dadić je pokazao da se radi o jednom cjelovitom prirodnofilozofijskom sustavu: »Usprkos svim teškoćama koje iskrsavaju pri čitanju Hermanovog teksta, može se uočiti da je taj znanstvenik stvorio cjelovit prirodnofilozofijski sustav koji ima svoju logiku i u kojemu se dobro uočava zašto je što i na koji način uneseno u djelo.« (str. 126)

Naime, Dadić je proučio Haskinsov stav po kojem je Hermanovo djelo mješavina ili zbornik platonizma Chartresa, Aristotelove fizike i novoplatonizma Hermesa Trismegista (1924), Lemayev koji je uočio ovisnost Hermanova aristotelizma o Abu Ma'sharovom djelu (1962), te Burnettov stav koji je osobitu pozornost posvetio izvorima Hermanovih gledišta (1982). No, Dadić je samostalnim proučavanjem Hermanova teksta dao sasvim izvorno tumačenje i pokazao da se radi o cjelovitom prirodnofilozofijskom sustavu: »Spajanje aristotelizma s platonizmom Hermanu je dobro uspjelo i nema dvojbe o tome na koji način je to učinio. Imao je svoju viziju cjelovitosti koja je proizašla iz tog spoja, pa se može ustvrditi da je taj spoj rezultirao cjelovitim prirodnofilozofskim sustavom.« (str. 126).

Da bi prikazao Hermanov sustav o bitku i pet rodova *esencija*: *uzrok (causa)*, *gibanje (motus)*, *vrijeme (tempus)*, *mjesto (locus)* i *habitudo*, Dadić je najprije protumačio pojmove *esencija* i *supstancija*. Pokazao je da je dvojba oko tumačenja pojma *esencije* nastala uslijed traženja najpogodnijih izraza kod prevođenja s arapskog na latinski, osobito izraza za Aristotelova načela *wūjud* i *mawjūd*, te je pokazao da je Herman rabio arapski izraz *wujūd*, u smislu prvih uzroka svih bića: »Dapače, izgleda da je upravo Herman Dalmatin izraz *essentia* prvi uveo u zapadnoeuropskoj literaturi u značenju koje bi bilo pod utjecajem arapske literature.« (str. 130)

Tako je Herman izraz *esencija* rabio za prve uzroke čitavog svemira. Protivno pak pojmu *esencija* bio mu je pojam *supstancija*, kojim je određivao samo tvari promjenjivog dijela svemira, zemaljskog ili sublunarnog područja. Bog, kao prapočetni uzrok iz ničega stvara načela ili elementarno sjemenje i ona su tvorni uzrok, *esencija*. Iz njih potječe i tvar i gibanje, no oblik tvari daje samo Bog. Tako se tvar i oblik pojavljuju istodobno, odjedanput nastaje čitav svemir i to je tzv. *prvi porod (genitura)*, a njegov nastanak Herman naziva *prvotnim rađanjem*. Taj prvi porod nepropadljiv je i nepromjenjiv.

U drugotnom rađanju pak Bog ima »pomagača«, a to je upravo odjedanput već stvoreni *prvi porod* ili priroda ili čitav svemir, koji postaje drugi uzrok, pa *drugotnim rađanjem (genitura)* daje promjenjivi dio svemira, odnosno zemaljski, donji, propadljivi dio. No, za razliku od *prvog* taj *drugi porod* ne nastaje odjedanput i iznenada, već tijekom vremena jednim stalnim i neprekidajućim postupkom.

Stoga se samo u *prvom porodu* može pojaviti nepromjenjiva *esencija*, dok se u *drugom porodu*, dakle propadljivom, pojavljuje promjenjiva *supstancija*. Elementarna pak sjemena, kako ih Herman naziva, tvorno su načelo i mogu pripadati i *esenciji* i *supstanciji*. Podijeljena su na muška i ženska i postavljena harmonično prema kvalitetama: suhoća, hladnoća, vlažnoća i toplina, a njihovim spajanjem nastaju elementi zemlja, voda, zrak i vatra. Za razliku od aristotelovaca, Herman smatra da ti elementi ispunjavaju ne samo zemaljski, sublunarni već i nebeski, supralunarni dio svemira. No, razlika proizlazi iz miješanja ili nemiješanja elementarnih sjemena. Naime, nepromjenjivost *esencija* nebeskog područja proizlazi iz nemogućnosti miješanja, dok je u zemaljskom području njihov »red« takav da se elementi zemlja, voda, zrak i vatra mogu miješati.

U nebeskom području *esencije* su ustrojene u osam sfera, od kojih sedam pripada planetima, dok se osma sfera sastoji od tri ljuske: ekvatorske, ekliptičke i ljuske u kojoj su smještene sve vidljive zvijezde. Mjesečeva sfera odgovara vodi, Merkurova zemlji, Venerina zraku, Sunčeva vatri, Marsova također vatri, Jupiterova kao i Venerina zraku, a Saturnova kao i Merkurova Zemlji. Osmoj sferi pripada element voda, no njena ljuska u kojoj su smještene vidljive zvijezde i koja se naziva Zodijakom, podijeljena je na dvanaest dijelova, od kojih se svakome pripisuje jedan od četiriju elemenata, pa se oni pojavljuju po tri puta.

Drugi rod *esencija* nebeskog područja čini *gibanje* (*motus*), koje je Bog dodijelio nebeskim sferama, pa je ono stalno i nepromjenjivo. Osmo je sfera vanjska međa svijeta, a između nje i zemaljskog područja sedam je sfera planeta, koje su posrednik ili Božji »pomagač«. To je srednji dio (*medium*) svijeta i upravo on ostvaruje *drugi porod*. Pri tome je Sunce glavni poticatelj promjena donjeg, zemaljskog svijeta, dok ostali planeti imaju određenu ulogu u svojim utjecajima. Taj srednji dio svijeta blizak je Bogu i upravo je od Boga primio »snagu stvaranja«, kojom djeluje na pasivnu supstanciju propadljivog, zemaljskog svijeta, te nastaju *mješavine* (*commixtio*) i *sastavine* (*compositum*).

Pored spomenutih *esencija uzroka* i *gibanja* Dadić tumači i sljedeće tri Hermanove *esencije*: *mjesto*, *vrijeme* i *habitudo*. Pri tome je osobito potrebno istaknuti upravo Dadićevo tumačenje Hermanova roda *esencija habitudo* zato što se radi o sasvim novom tumačenju tog pojma, s obzirom na dosadašnja tumačenja u literaturi o Hermanovu djelu. Po Dadiću, *habitudo* je nepromjenjiva zakonitost prirode, dakle *zakonitost* ili *vlastitost*. Kako on to tumači? U Hermanovu prirodnofilozofijskom sustavu priroda ima dva značenja: ona je prvotni uzrok trenutačnog nastanka *prvog poroda*, stvoriteljica svemira po Bogu, ali je istodobno i drugotni uzrok nastajanju *drugog poroda*, koji je stalno u tijeku. No »postupak« kojim se *drugi porod* izvodi iz *prvog* nepromjenjiva je prirodna zakonitost, a to je *habitudo*, *zakonitost* koja je zbog svoje nepromjenjivosti *esencija*. Tako je reprodukcija vrsta nepromjenjiva zakonitost s posljedicom da životinje donose na svijet potomke iste vrste, pa svaka vrsta ima svoju *zakonitost* ili *habitudo*, po kojoj se istovrsne jedinice oploduju i imaju istovrsne potomke.

Dadić je ukazao na to da tri roda Hermanovih *esencija uzrok*, *gibanje* i *habitudo* imaju osobitu važnost jer omogućuju prvi i drugi porod svijeta, dakle njegovo nastajanje, dok su u tom pogledu *mjesto* i *vrijeme* manje važni. *Mjesto* (*locus*) određuje se prema prostoru, pa je *mjesto* svakog objekta određeno njegovim granicama i dio je

neprekinute količine. *Vrijeme (tempus)* povezano je pak s kružnim gibanjem i upravo ga to gibanje izdvaja iz vječnosti, jer vrijeme bez gibanja ne postoji.

Kako Dadić tumači ostvarenje *drugog poroda*, odnosno *drugotno rađanje* koje je u stalnom tijeku? Oblici potječu iz najvišeg gornjeg, nebeskog dijela svijeta, a tvar podložna promjenama nalazi se u najnižem dijelu, pa je upravo srednji dio (*medium*) svijeta taj koji »povezuje« oblike i tvar, te tako ostvaruje *drugotno rađanje*, rađanje kovina, biljaka, životinja i čovjeka.

Tako kovine nastaju, rađaju se u unutrašnjosti zemlje iz elemenata zemlje i vode, a oblik im određuju planeti, te svakom planetu odgovara određena kovina. Biljke pak nastaju iz tri elementa: zemlje, vode i zraka; žive su, ali neosjetilne jer ne sadrže vatru, dok životinje nastaju iz sva četiri elementa, pa su žive i osjetilne. Pri tome se »unošenje« sjemena kod biljaka i životinja odvija prema određenoj zakonitosti (*habitudo*), koja osigurava da potomci budu istog roda.

Čovjek je također izgrađen od četiriju elemenata, ali on je osobit po tome što je njegova razumnost nastala iz dijela *esencije*, pa je čovječiji rod različite i iste naravi, spoj *supstancije* i *esencije*, u jednom dijelu propadljiv, a u drugom postojan. S propadljivim dijelom upravlja tjelesni duh smješten u mozgu, a pod utjecajem planeta i znakova Zodijaka. No, Bog je osigurao čovjeku i razumsku dušu koja je netjelesna i nepropadljiva. Ona je neposredno udahnuta od Boga te je obdarena slobodnom voljom i razboritošću. Tako planeti mogu utjecati samo na čovječje tijelo, odnosno na tzv. tjelesni duh, ali ne i na razumsku dušu. Zato Dadić kaže da je Herman, poput Isidora iz Seville, prihvatio i utemeljio samo onaj dio astrologije koji se odnosi na prirodne procese, ali ne i onaj dio kojim se iz gibanja planeta proriču sudbine ljudi. Osim toga, uvidio je da je Hermanova tvrdnja o besmrtnosti čovjekove razumske duše iskazana i kao teološka tvrdnja i povezana s kršćanstvom. Naime, po Hermanu, Bog odjedanput stvara *prvi porod*, svoje »pomagalo«, a kasnije djeluje samo u pojedinim slučajevima, i to onda kada čovjeku »udahnuje« razumsku dušu. Djelatnost svijeta pak određuje Božje »pomagalo«, dakle *prvi porod* ili sama priroda. Zato Dadić kaže da je Herman upravo na jedan osobit način povezao kršćanstvo s prirodnom filozofijom. Naime, premda Herman ima kršćansko uvjerenje, njegov prirodnofilozofijski sustav ostvaruje se prema prirodnim zakonima i postupcima, bez Božjih zahvata, ali putem prethodno stvorenog Božjeg »pomagala«, putem *prvog poroda* ili prirode. To Hermanovo gledište Dadić prepoznaje kao jasan nagovještaj znatno kasnijih renesansnih shvaćanja prirode.

Nakon što je protumačio Hermanov sustav i pokazao njegovu cjelovitost, Dadić je još u zasebnim poglavljima temeljito izložio Hermanova astronomska, astrološka i matematička gledišta. U pretposljednja pak dva poglavlja istraženi su odrazi Hermanova rada u razvitku europskog srednjovjekovlja, no Dadić je ujedno naglasio da je jedna od najvažnijih zadaća budućih istraživanja upravo ova tema.

Monografija Žarka Dadića pisana je jasnim i razumljivim stilom, bogato je slikovno opremljena, te je pristupačna ne samo intelektualnom čitateljstvu, osobito povjesničarima znanosti i filozofije, već i širem krugu čitatelja koje zanima hrvatska i europska srednjovjekovna prirodnofilozofijska baština, posebno život i djelo najstarijeg i jednog od najznamenitijih hrvatskih znanstvenika i filozofa Hermana Dalmatina.